

МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ ЯВНИХ ТА НЕЯВНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

Висвітлено механізм взаємодії явних та неявних принципів права. Визначено два напрями взаємодії: неявні принципи права трансформуються в явні, а неявні – в явні. Встановлено внутрішню динаміку явних та неявних принципів права.

Ключові слова: *принципи права, явні принципи права, неявні принципи права, механізм взаємодії явних та неявних принципів права, динаміка явних та неявних принципів права.*

Освещается механизм взаимодействия явных и неявных принципов права. Определены два способа взаимодействия: неявные принципы права трансформируются в явные, а неявные – в явные. Установлено внутреннюю динамику явных и неявных принципов права.

Ключевые слова: *принципы права, явные принципы права, неявные принципы права, механизм взаимодействия явных и неявных принципов права, динамика явных и неявных принципов права.*

The article elucidates interaction of obvious and unobvious law principles. The author defines two moods of interaction: unobvious law principles are transformed into obvious and unobvious into obvious. The inner dynamics of obvious and unobvious law principles is formed.

Key words: *law principles, European Union's law principles, obvious law principles, unobvious law principles, general law principles, dynamics of obvious and unobvious principles of law.*

В юридичній науці всі правові явища та процеси перебувають у взаємозв'язку. Принципи права є «фундаментом», без якого неможливе існування системи права. Явні та неявні принципи права слід розглядати парними категоріями. Явні принципи права знаходять вираження в нормах права. Формою вираження явних принципів права є норми-принципи. Сферою дії неявних принципів права є юри-

дична практика, правосвідомість. Неявні принципи права від ідей правосвідомості відрізняються тим, що вони не закріплюються в нормах права, але застосовуються в юридичній практиці. В сучасних умовах розвитку національної правової системи фундаментальну роль відіграють не тільки принципи, закріплені в нормах права, а й принципи права (неявні), які не знайшли своє зовнішнє вираження в джерелах права. Деякі суспільні відносини врегульовуються за допомогою неявних принципів права, яких дотримуються всі суб'єкти суспільного життя. Тому важливим є висвітлення питання механізму взаємодії явних та неявних принципів права.

Проблемами взаємодії принципів права займалися такі вчені, як А.М. Колодій, В.В. Книш, В.В. Ладиченко, С.П. Погребняк, Т.І. Фулей та інші. Так, В.В. Книш зосереджував увагу на механізмах дії принципів земельного права України¹. А.М. Колодій досліджував проблематику взаємодії принципів права України на загальнотеоретичному рівні. Т.І. Фулей зосереджувала увагу на механізмі впровадження загальнолюдських принципів права в юридичну практику України². Проте взаємодія принципів права проводилася за відомими критеріями класифікації принципів права.

Окремої уваги заслуговує механізм взаємодії явних та неявних принципів права. З'ясуємо сутність понять «механізм», «взаємодія». Термін «механізм» в українській мові тлумачиться по різному: 1) пристрій, що передає або перетворює рух; 2) внутрішня будова, система чого-небудь; 3) сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище³. Тому, на нашу думку, механізм – це знаряддя, система взаємозв'язаних між собою частин певного об'єкта, устрій, що визначає порядок певного виду діяльності. В юридичній літературі категорія «механізм» розглядається в різних значеннях: «механізм правового регулювання», «соціальний механізм», «механізм правотворчості», «механізм дії права» тощо. Загальним є те, що термін «механізм» розуміється як спосіб функціонування системи засобів впливу.

Водночас термін «взаємодія» тлумачиться як «взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь; взаємний вплив, який зумовлює зміну стану їхнього руху»⁴. Тому взаємодією є взаємний вплив одного явища на інше, і навпаки.

А.М. Колодій стверджує, що всі принципи (а саме): 1) правосвідомості; 2) правоутворення; 3) правотворчості, а серед них – законотворчості та нормотворчості; 4) системи права: а) загальноправові (основні), б) міжгалузеві, в) галузеві, г) інститутів права; 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного, в) регулятивного і охоронного, г) матеріального і процесуального об'єктивного і суб'єктивного; 6) правореалізації, а серед них – правозастосування; 7) принципи правоохорони, а серед них – правосуддя і юридичної відповідальності, взаємодіють між собою⁵. А тому явні та неявні принципи також взаємодіють між собою та вищезазначеними групами принципів права.

Під механізмом взаємодії явних та неявних принципів права слід розуміти взаємний вплив явних принципів на неявні та неявних на явні, трансформація явних принципів права у неявні принципи та неявних – у явні принципи права. Виходячи з вищенаведеного, можна визначити два способи в межах механізму взаємодії явних та неявних принципів права.

1) Неявні принципи права в результаті свого розвитку стають явними. Так, прийняття Конституції України стало одним із основних етапів, в результаті яко-

го більшість загальних принципів права отримали своє нормативне закріплення. Так, ст. 3 Конституції України закріпила принцип демократизму, ст. 8 Конституції України – принцип верховенства права тощо. До 1996 р. більшість принципів права в Україні були неявними. Тому легітимізація явних принципів права – це законотвірний етап їхнього становлення. В подальшому слід застосовувати їх у правозастосовчій практиці.

Набуття принципами права ознак явних відбулося також у галузевому законодавстві. В основному неявні принципи права трансформувались у явні в результаті кодифікації законодавства. Для цього наведемо приклади буквального закріплення явних принципів права в кодифікованих нормативних актах України.

Ст. 3 ЦК України закріплює такі загальні засади цивільного законодавства: а) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; б) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та іншими законами; в) свобода договору; г) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; д) судовий захист цивільного права та інтересу; е) справедливість, добросовісність та розумність тощо. В Загальних положеннях ЦПК України закріплені наступні явні принципи права: а) здійснення правосуддя на засадах поваги до честі та гідності, рівності перед законом і судом (ст. 5), б) гласність та відкритість судового розгляду (ст. 6), в) принцип державної мови судочинства (ст. 7), принцип змагальності сторін (ст. 10), г) диспозитивність цивільного судочинства (ст. 10), д) забезпечення апеляційного і касаційного оскарження судових рішень (ст. 13), е) обов'язковість судових рішень (ст. 14) тощо. У Загальних положеннях КК України закріплено тільки принцип презумпції невинуватості (ч.2 ст. 2). Особливістю кримінального законодавства є застосування принципів кримінального права, які нормативно закріплені в тих чи інших статтях КК України. Доцільно у КК України окремою статтею закріпити принципи кримінального права, які будуть вважатися явними. Значення цих принципів полягатиме у визначенні чітких підстав притягнення осіб до кримінальної відповідальності. Майже неможливим є застосування неявних принципів права в кримінальному законодавстві, оскільки вони мають «розмитий» характер. Притягати до кримінальної відповідальності можна тільки згідно з кримінальним законом, а не за аналогією права, яка допустима в галузях приватного права. У Загальних положеннях Кодексу України про адміністративні правопорушення відсутні явні принципи права, що на нашу думку, негативно впливає на правозастосовчу практику. Ст. 5 Земельного кодексу України закріплює наступні явні принципи земельного законодавства: а) поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва; б) забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави; в) невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом; г) забезпечення раціонального використання та охорони земель; г) забезпечення гарантій прав на землю; д) пріоритету вищої екологічної безпеки. У загальних положеннях Кодексу законів про працю закріплено принцип рівності трудових прав громадян (ст. 2-1). Стаття 3 проекту Трудового кодексу України закріплює та розширює основні засади правового регулювання трудових відносин: а) свободи праці, що включає право на працю, яку кожен вільно обирає або на яку вільно погоджується; б) заборони примусової

праці; в) заборони дитячої праці; г) заборони дискримінації у сфері праці та забезпечення особам, які зазнали такої дискримінації, права на звернення до суду про визнання факту дискримінації та її усунення, а також відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дискримінації; д) забезпечення повної зайнятості працівників та їх захисту від безробіття; е) забезпечення права працівників і роботодавців на свободу об'єднання для захисту своїх прав та інтересів; є) поєднання державного і договірної регулювання трудових відносин; ж) рівності прав і можливостей працівників, у тому числі гендерної рівності, шляхом забезпечення єдності та диференціації умов праці; з) забезпечення працівникам державних гарантій у сфері праці; и) гарантування працівникам своєчасної та в повному розмірі виплати заробітної плати, що забезпечує достатній життєвий рівень для них та їх сімей; і) створення належних, безпечних і здорових умов праці та відпочинку; ї) створення працівникам рівних можливостей щодо їх професійного зростання, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації; й) забезпечення права працівників на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; к) гарантування права на розв'язання індивідуальних і колективних трудових спорів, у тому числі забезпечення права працівників на страйк; л) забезпечення судового захисту трудових прав, честі та гідності учасників трудових відносин; м) здійснення нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства; н) сприяння веденню колективних переговорів з метою укладання колективних договорів і угод; о) захисту від незаконного звільнення; п) забезпечення права працівників на участь в управлінні юридичною особою-роботодавцем. У ст. 6 Господарського кодексу України закріплено загальні принципи господарювання: а) забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; б) свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом; в) вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України; г) обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; д) захист національного товаровиробника; е) заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини. Стаття 7 Кодексу України адміністративного судочинства закріплює, в свою чергу, наступні принципи адміністративного судочинства: а) верховенство права; б) законність; в) рівність усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом; г) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; д) гласність і відкритість адміністративного процесу; е) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду; є) обов'язковість судових рішень. Стаття 5 КВК України визначає принципи кримінально-виконавчого законодавства: а) невідворотності виконання і відбування покарань, б) законності, в) справедливості, г) гуманізму, д) демократизму, е) рівності засуджених перед законом, є) взаємної відповідальності держави і засудженого, є) диференціації та індивідуалізації виконання покарань, ж) раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, з) поєднання покарання з виправним впливом, и) участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань. Стаття 4 Митного кодексу України перелічує наступні явні принципи митного регулювання: а) виключної юрисдикції України на її митній території; б) виключної компетенції митних

органів України щодо здійснення митної справи; в) законності; г) єдиного порядку переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України; д) системності; е) ефективності; є) додержання прав та охоронюваних законом інтересів фізичних та юридичних осіб; ж) гласності та прозорості. Згідно з ч. 9. ст. 7 Сімейного кодексу України сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Стаття 7 Бюджетного кодексу України визначає і розкриває зміст принципів бюджетної системи України: а) єдності бюджетної системи України; б) збалансованості; в) самостійності; г) повноти; д) обґрунтованості; е) ефективності; є) субсидіарності; ж) цільового використання бюджетних коштів; з) справедливості і неупередженості; и) публічності та прозорості; і) відповідальності учасників бюджетного процесу. Водний кодекс України, Кодекс України торговельного мореплавства, Кодекс України про надра, Лісовий та Повітряний кодекси України у своїх Загальних положеннях не закріплюють явних принципів права. У Господарському процесуальному кодексі України у Загальних положеннях закріплені наступні явні принципи права: рівність перед законом і судом (ст. 4-2), змагальність (ст.4-3), гласність розгляду справ (ст.4-4).

Другим способом взаємодії є трансформація явних принципів права у неявні. Тобто спочатку більшість принципів права нормативно закріплюються, тобто стають явними. В подальшому внаслідок внесення змін і доповнень в законодавство деякі принципи права припиняють своє існування, тобто стають ненормативними, а отже, набувають ознак неявних принципів права. Проте в юридичній практиці продовжують все ж таки існувати принципи права, які досі були явними. А тому явні принципи права трансформуються у неявні, продовжуючи своє вираження не тільки в нормах права, а й в інших джерелах права. Наприклад, згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» діє принцип децентралізованого формування місцевих бюджетів (явний принцип права), хоча в юридичній практиці діє принцип централізованого формування місцевих бюджетів (неявний принцип права).

Крім того, явним та неявним принципам права притаманна внутрішня динаміка. Зокрема, явні принципи права можуть «відмирати», вдосконалюватися, видозмінюватися, набуваючи нового якісного змісту, на основі одних явних принципів права виникають інші явні принципи права.

Явні принципи права внаслідок регресу, порушення, недотримання правотворчими та правозастосовчими суб'єктами відмирають. Зазначені закономірності радянською практикою. Так, Конституція УРСР 1978 р. багато принципів права були явними, проте на практиці залишалися недійвовими. Така тенденція, мабуть, найбільше була зумовлена політичним режимом. Так, А.М. Васильєв називав наступні основні принципи права: а) закріплення політичної влади працюючих і керівної ролі робітничого класу, б) закріплення, розвиток і охорона соціалістичної власності, в) обов'язковість праці для всіх працездатних членів суспільства і оплати праці відповідно до її кількості і якості, г) соціалістичний демократизм, охорона прав, інтересів і свобод працюючих, д) гуманізм, е) справедливість⁶. Деякі із вищезазначених принципів права існують і в сучасних умовах праводержавотворення (гуманізм, демократизм, справедливість), проте отримали інший зміст. Інші принципи права втратили актуальність, недійвові, не відповідають демократичним тенденціям розвитку суспільства.

З'являються і інші явні принципи права, зокрема на галузевому рівні. Пере-

важна більшість із них (загальноправових, загальноцивільнізаційних) закріплені в Конституції України та інших нормативно-правових актах України. Так, у новому ЦПК України знайшов вперше своє нормативне закріплення принцип диспозитивності (ст. 11 ЦПК України), який дає змогу учасникам цивільного процесу вільно, на власний розсуд розпоряджатися своїми процесуальними правами. До моменту прийняття ЦПК України зазначений принцип застосовувався в судовій практиці, тобто був неявним принципом права.

Діючі явні принципи права наповнюються новим змістом, тобто видозмінюються. Зокрема, доступ, відкритість правосуддя за ЦПК України 1963 р. забезпечувалися принципом гласності. З моменту прийняття нового ЦПК України зазначений принцип набув ширшого значення і називається принципом гласності та відкритості судового розгляду.

Неявним принципам права також притаманна внутрішня динаміка. Спочатку вони «визрівають» у суспільстві й застосовуються у різних сферах соціального життя. Надалі вони активно використовуються в правозастосовчій практиці. Наприклад, неявний принцип права відкритості списків політичних партій потребує закріплення у виборчому законодавстві України з метою дотримання загальноправового принципу демократизму. На нашу думку, в українському суспільстві вже «визріли» необхідні умови впровадження зазначеного принципу в правозастосовчу практику України.

Проаналізувавши основні механізми динаміки взаємодій явних та неявних принципів права, слід зробити наступні висновки:

1. Якщо явні принципи не реалізуються у правозастосовчій діяльності, то з плином часу відмирають, стають непотрібними суспільству та державі. Більшість принципів права Конституції УРСР є відмерлими.

2. Неявні принципи права, які не трансформуються в явні принципи і не закріплюються у нормах права, «відкидаються» суспільством, не набуваючи ознак явних принципів права.

3. Явні принципи права, що постійно застосовуються суб'єктами суспільних відносин, постійно вдосконалюються, набуваючи нового якісного змісту та форми.

4. Неявні принципи права, які визнаються в суспільстві, трансформуються в явні принципи права.

1. *Книш В.В.* Механізм дії принципів земельного права України // Держава і право: 36. наук. праць. – 2006. – Вип. 34. – С. 294. 2. *Луць Л.А., Фулей Т.І.* Деякі аспекти впровадження загальнолодських принципів права в юридичну практику України // Держава і право: 36. наук. праць. – 2003. – Вип. 20. – С. 8. 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 665 4. Там само. – С. 125. 5. *Колодій А.М.* Принципи права України: Монографія. – К., 1998. – С. 108. 6. *Теория государства и права / Айзенберг А.М., Котляревский Г.С., Малькевич В.В. и др.; под. ред. А.М. Васильева.* – М., 1977. – С. 270–275.